

ASOS JOURNAL

The Journal of Academic Social Science

Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi, Yıl: 4, Sayı: 28, Temmuz 2016, s. 185-209

Yayın Geliř Tarihi / Article Arrival Date
25.05.2016

Yayınlanma Tarihi / The Published Date
21.07.2016

Yrd. Doç. Dr. Zerrin Funda ÜRÜK

Istanbul Geliřim Üniversitesi, İçmimarlık ve Çevre Tasarımı, İçmimarlık
zfuruk@gelisim.edu.tr

MEDENİYETLER İÇİNDE HAMAMIN GELİŞİMİ VE KÜLTÜREL OLARAK MEKÂN ANALİZLERİ

Öz

Medeniyetlerin başlangıcından beri beden temizliği, toplumların kültürel, sosyal ve ekonomik gelişmesi ve ilerlemesinde faydalı olmuş ve banyo kültürü kavramını oluşturmuştur. Uygarlık tarihinde, su ve suyun kullanıldığı alanlara çok önem verildiği ve hatta birçok yapıda ıslak mekânlar inşa edildiğini görmekteyiz. Bu mekânların en önemli örneklerinden biri olarak hamamlar; yıkanma, temizlik ve rahatlama gibi ihtiyaçların da giderildiği yegâne mekânlardır. Antik çağlardan bu yana yıkanmak için yapılan ilk kapalı mekânların izleri; Hindistan, eski Mısır, Antik Ege ve Yunan uygarlıklarına kadar uzanmaktadır. Uygarlıklar arasında ise en çok Romalılar yıkanma ve hamamlara adanmışlık göstermişlerdir. Bu derin ilginin özü yaşamları ve kültürlerinde yatmaktadır. Hamamlar Batı Medeniyetlerinde olduğu gibi Osmanlı'da da bir sosyalleşme aracı olarak günlük yaşantının vazgeçilmez bir parçası olmuştur. Bu çalışmada; banyo mekânının en önemli örneklerinden olan hamamın medeniyetler içinde özellikle de Roma ve Türk kültüründe gelişimini incelenerek, kültürel olarak mekânsal analizleri yapılmıştır.

Anahtar kelimeler: Medeniyetlerde Yıkanma, Roma Hamamı, Türk Hamamı, Hamam tasarımı ve gelişimi

CIVILIZATION IN THE BATH AND CULTURAL DEVELOPMENT OF THE SPACE ANALYSIS

Abstract

Since the beginning of civilization, body cleansing society of cultural, social and economic development and progress has been useful and has created the concept of bathroom culture. In the history of civilization, water and given much attention to areas where water is used, and even wet places, we see that many buildings are built. One of the most important examples of these locations baths; washing, cleaning and elimination of the need for such relief are places where only. The first traces of closed spaces for bathing since ancient times; India, ancient Egypt, dates back to the ancient Aegean and Greek civilizations. Civilization among the most Romans has demonstrated dedication to washing and baths. The essence of this lies a deep interest in the lives and culture. The baths in the West as a socializing tool in Ottoman civilization has become an indispensable part of everyday life. In this study; bathroom space is one of the most important examples of civilizations bath especially as cultural examining the development of the Roman and Turkish culture has made spatial analysis.

Keywords: Bathing in civilization, The Roman Baths, Turkish Bath, Bath design and development

Giriş

Yıkanmak için yapılan ilk kapalı mekânların izleri; Hindistan, eski Mısır, Antik Ege ve Yunan uygarlıklarına kadar uzanmaktadır. Mezopotamya'da Dicle kıyısında M.Ö. 859-824 yılları arasında hüküm sürmüş Asur kralı III. Salmanasar'a ait olduğu saptanan hamam, Türkiye-Suriye sınırı yakınlarındaki Resülân'da M.Ö. 3. yüzyıla ait şehir kalıntılarındaki evlerde bulunan banyo yapmak için kullanılan özel bölmeler ve Anadolu'da Gaziantep yakınlarında M.Ö. 1200'lerde Geç Hitit dönemine ait hamam kalıntısı bunlara örnek olarak verilebilir. M.Ö. 33'te de Roma'da 170 genel hamamın olduğu bilinmektedir. 1638'de ise İstanbul'da (Boğaziçi ve uzak semtler dışında) 302 umumi ve 14234 hususi hamam mevcuttur.

Uygarlık tarihinde Romalılar, yıkanma ve hamamlara en çok ilgi gösteren toplum olarak öne çıkmaktadır. Bu derin ilginin özü ise yaşam tarzlarında ve kültürlerinde yatmaktadır. Romalılar her gün yıkanıp, günlerinin önemli bir bölümünü de halk hamamlarında geçirirlerdi.

Romalıların yıkanmaya gösterdikleri ilgideki en önemli faktör, zevk almaktır. Romalılar suyun bu fiziksel ve psikolojik anlamda tatmin edici unsurunu yüzyıllar önce çözmüştür: Nemli hava ve su; vücudu rahatlatmakta, belleği sakinleştirmekte ve sağlığa iyi gelmektedir. Yıkanmak ciddi bir tedavi ölçütü olarak ele alınmakta ve bu görüş eski çağ tıp bilimine de tümüyle desteklenmektedir.

Yüzyıllar öncesine dayanan banyo veya arınma kültürünün medeniyetlerde gelişmesi din ile devam etmiştir. Antik çağın yıkanma kurumu olan hamamların Müslümanlıkta hızla kabulüne

ve yenilenmesine karşılık; Batı'da, "Karanlık Çağlar" olarak tanımlanan iki ve üçüncü yüzyıllarda Hıristiyanlığın yıkanmaya olan önyargısı; Roma dünyasının yıkanmaya verdiği değere karşı şaşırtıcı olmuştur.

Dördüncü yüzyılın sonunda bir papaz ve aynı zamanda saygın bir Hıristiyan inanmış olan Aziz Hieronymus (Eusebius Sophronius Hieronymus) "Hz İsa'da yıkanan hiç kimsenin ikinci bir yıkanmaya ihtiyacı olmadığını" belirterek, yıkanmanın kutsal 'vaftiz' ile kısıtlı kalmasını sağlar.¹ Ancak Aziz Hieronymus'un bu güçlü yargısına karşın, yıkanmak hiçbir zaman evrensel bir yasaklama haline gelmez ve Geç Antik Çağ ve Bizans kentlerinde hamamlar ve yıkanma eylemi, popülaritesini korur.

Kilise, ancak yıkanmanın içinde bulunan "zevk alma" unsurunu çıkarınca kitlelere yıkanma konusunda toleranslı davranmıştır. Bu, yıkanmanın sadece işlevsel, temizlikle ilgili olan ve tıbbi bir eylem olarak algılanması anlamına gelmektedir. Böylece Ortaçağ döneminde, Antik çağın termal merkezi olan tıbbi hamamlar boyutları küçülerek, biçimleri değiştirilerek ve amaçları yeniden belirlenerek işlevlerini görmeye devam ederler. Örneğin; erken gelişiminden beri hamamlarla çok yakın ilişkisi bulunan olan antik gymnasium (ve burada yapılan spor aktiviteleri), erken kilise tarafından şiddetle reddedildiği için hamam kültürünün içinde mekânsal olarak yok olmaya başlamıştır.

Kent hamamlarının tümünden kapatılması için en güçlü neden de Avrupa kentlerini perişan eden ve birbirini izleyen veba salgınlarıdır. Elbette ki hamamlar artık o dönemlerde yakın sosyal ve fiziksel ilişkilerin kurulduğu, çıplak insanların birbirine dokundukları kötü şöhretli yer olmuştur. Bu süreç sonrasında, 16.yüzyıl ortalarında Paris'te halka açık sadece iki hamam kalır.²

Hamamları reddetmek, vücuda zararlı olduğunu kabul edilen suyu da reddetmek demektir. Batıda kişisel temizlik için yıkanma artık sadece yüz silmek veya ender olarak ıslak bezle vücudu silmek haline gelir. Suyun sağladığı zevk artık en güzel malikânelerde, en zengin evlerde bile sadece su oyunlarında, havuzlarda, çeşmelerde ve şelalelerde yaşanan görsel bir eğlence durumuna düşer.

Batı'da halka açık hamamın ve ondan alınan zevklerin yeniden doğuşu ise, Haçlı Seferleri sırasında Doğu Hamamları ile karşılaşılmasına bağlanır. 18. yüzyılda ise Hıristiyan liderler hamamları ve yıkanmayı reddeden bu akılcılık tutumundan ayrılarak; hamam, su ve temizlik yanlısı bir tavır almaya başlar.

Bu dönemlerde Hıristiyanlık, hamamlardan ve yıkanmadan çekinirken, doğuda yükselişe geçen İslamiyet, Geç Roma ve Bizans hamamlarının, birçok kurumsal ve kültürel geleneklerini de geliştirerek yıkanma faaliyetini gündelik hayatın içinde sürdürür. Surelerde ve hadislerde belirtildiği üzere temizlik ve arınma kültürü İslam'da çok önemsenen bir konudur.³

İsmail Hami Danişmend'in, "*Garb Menbalarına göre Eski Türk Seciyye ve Ahlakı*" adlı kitabındaki Batılı seyyahlarca İslamiyet'tin temizlik anlayışı şöyle tasvir edilir: "Türkler çok

¹ Fikret Yegül, *Roma Dünyasında Yıkanma*, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2011, s.251

² Fikret Yegül, *Roma Dünyasında Yıkanma*, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2011, s.272,273

³ "Temizlik imanın yarısıdır" diyen hadisin yanı sıra, Kuranı Kerim, Bakara Süresi, 222. Ayette "Şüphesiz Allah, çokça tevbe edenleri sever, çok temizlenenleri de sever" denmektedir,

yaşarlar ve az hasta olurlar, Bizim memleketlerdeki böbrek hastalıkları ve daha bir sürü tehlikeli hastalıkların hiç birini bilmezler. Öyle zannediyorum ki, Türklerin bu mükemmel sıhhatlerinin başlıca sebeplerinden biri de sık sık hamama gitmeleri ve yiyip içmedeki itidalleridir. Çünkü az yemek yerler, Hristiyanlar gibi karma karışık şeyler yemezler, umumiyet itibariyle içki âlemleri yapmazlar ve daima idman yaparlar.⁴

18. yüzyılda Anadolu'yu gezen Katolik Ermeni olan D.Ohsson'un da İslamiyet ve arınma kültürü hakkındaki şaşkınlık ve hayranlıkla dolu ifadeleri ise şöyledir: "Müslümanların kadın olsun, erkek olsun hemen hemen her gün banyo yapma ve yıkanma hususunda gösterdikleri dikkat hiçbir şeyle kıyaslanamaz. Bunu, dinin emrettiği temizliğe riayet etmek ve sağlıklı yaşamak için yaparlar".⁵

Fransız Seyyah Jean Thevenot'un "*Voyages de M.de Thevenot en Europe, Asie et Afrique*" adını taşıyan seyahatnamesinin birinci kısmında da bahsettiği üzere "Türkler vücudu temiz tutmak için olduğu kadar, sağlıkları için de sık sık hamama giderler. Bu sebeple şehirlerde birçok güzel hamam vardır, en küçük köyde bile hiç olmazsa bir hamam bulunur; hepsi de aynı tarzda yapılmışlardır".⁶

Vücudumuzun da yüzde 70'inin sudan oluştuğunu göz önünde bulundurduğumuzda suya dair ihtiyacımızın ne derece önemli olduğu ortaya çıkar. Daha sağlıklı bir beden için suya ve onun terapisine ihtiyaç duyarız. Bunu yaşayabileceğimiz tek mekân olan banyolar, nesiller öncesine dayanan bir inanç ve kültür ile şekillenmektedir. Medeniyetler tarihinde özellikle Roma ve Osmanlı'da su ve suyun kullanıldığı alanlara çok önem verildiği ve hatta birçok yapıda ıslak mekânlar oluşturulduğunu görmekteyiz. Mekânların en önemli örneklerinden biri olarak hamamlar; yıkanma, temizlik ve rahatlama gibi ihtiyaçların da giderildiği yegâne mekânlardır.

Her ne kadar hamam kültürünün ve mekân kurgusunun temelleri Roma hamamlarına dayansa da, Osmanlı kültürü ve mimarisinin etkisiyle de gelişen Türk hamamının da kendisinden sonra gelen medeniyetlerin yıkanma ve arınma kültürlerinin gelişmesinde büyük bir payı olmuştur.

1. Hamamların Tarihçesi

Hamam kelimesinin kökeni, Arapça "hamm" sözcüğünden gelir ve Türkçe' de "ısıtmak, sıcak olmak" anlamındadır. Hamam sözcüğü yaygın olarak günümüzde de kullanılmakla beraber, Anadolu'nun bazı bölgelerinde hamama "sıcak" ya da "ısıcak" da denilmektedir.

Tarihçiler ve arkeologların kaydettiği bilgilere göre yıkanmak için inşa edilen ilk kapalı mekân olan hamamların geçmişleri Hindistan, Eski Mısır, Antik Ege ve Yunan uygarlıklarına kadar dayanmaktadır. Türkiye-Suriye sınırı yakınlarındaki Resülayn'da M.Ö. 3. yüzyıla ait şehir kalıntılarındaki evlerde bulunan banyo yapmak için kullanılan özel bölmeler, Anadolu'da

⁴ İsmâil Hâmi Dânişmend, *Garb Membalarına Göre Eski Türk Seciyye ve Ahlakı*, İstanbul Kitabevi, 1961

⁵ M. De M. D'Ohsson M, *18. Yüzyıl Türkiye'sinde Örf ve Adetler*, İstanbul, 1980, s. 228

⁶ Türk Meclisi İnternet Sayfası, "Fransız Seyyah ve Türkler", <http://www.turkmeclisi.org/?Sayfa=Temel-Bilgiler&Git=Bilgi-Goster&Baslik=fransiz-seyyah-ve-turkler&Bil=377> (Erişim tarihi: 02.08.2015)

Gaziantep yakınlarında M.Ö. 1200'lerde Geç Hitit dönemine ait hamam kalıntısı ve Mezopotamya'da Dicle kıyısında M.Ö. 859-824 yılları arasında hüküm sürmüş Asur kralı III. Salmanasar'a ait olduğu saptanan hamam yıkanma kültürünün Anadolu ve Mezopotamya bölgesinde ne kadar yoğun yaşandığının en somut örnekleridir.

Arkeolojik çalışmalarda farklı tarih aralıklarında bulunan hamam kalıntıları olsa da, günümüz hamamlarına çok benzer işlev gören, içi ısıtılan, sıcak su akan binaların yaygın olarak ilk kez M.Ö. 5. yüzyılda Atina'da kullanıldığı kabul edilmektedir. Bu yapılar sobayla ısıtılan, daire veya dikdörtgen planlı yapılardır.

Hamam kültürünün ilk izleri Yunan medeniyetinde görülmesine rağmen, hamam yapılarının gelişimi Roma uygarlığı ile birlikte oluşmuştur. M.Ö. 1. yüzyılda Roma'da anıtsal hamam binaları yapılmıştır. Kesin olmamakla birlikte M.Ö. 1. yüzyılda mimar Sergius Orata'nın, merkezi bir ateşten elde edilen sıcak hava ile hamam binasını ısıtmayı ilk kez başardığı düşünülmektedir. Bilinen ilk genel Roma hamamı Pompei'deki Stabia Hamamıdır. Bu hamam M.Ö. 150 yılına doğru inşa edildikten sonra eklerle genişletilmiştir. M.Ö. 33 yılında Roma'da 170 adet genel hamam olduğu kayıtlıdır.

Roma'da hamam binaları; yüzme havuzu, bahçeler, kütüphaneler ve heykellerin olduğu, spor yarışmalarının yapıldığı, özel günler ve bayramlarda şiirlerin okunup, şarkıların söylendiği büyük bir kompleks özelliğini taşımaktaydı. Buna örnek olarak; uygarlık tarihinin en büyük hamam olarak kaydettiği ve kalıntıları günümüze kadar gelmiş olan Roma Hamamı Diclaotianus'u verebiliriz. 11 hektarlık alana yayılan hamam, bir futbol sahasının yaklaşık 14 katı büyüklüğünde bir alanı kapsamaktadır.

Roma uygarlığının yayıldığı İspanya, İngiltere, Kuzey Afrika ülkeleri ve Anadolu'da Roma hamamının etkileri görülmektedir. Türkiye'de Side, Efes gibi antik kentlerde Roma hamam kalıntılarına rastlanırken, Endülüs'te 15. yüzyılın sonlarına kadar anıtsal hamam binaları görülmüştür. Uygarlık tarihine Romalılar tarafından armağan edilen hamam geleneği, Roma İmparatorluğu'nun M.S. 5. yüzyılın başında yıkılmasıyla eski mimari ihtişamını kaybetmiş olsa da, Doğu Roma'da (Bizans) sürdürülmüş ve bu kültür Emeviler, Abbasiler, Selçuklular ve Osmanlı döneminde devam etmiştir.

İhtişamlı yapılar olan Roma hamamları, Osmanlı da dâhil olmak üzere kendisinden sonra gelen İslam uygarlıklarının yıkanma ve arınma kültürlerini büyük ölçüde etkilemiştir. Her ne kadar hamamın temeli konusunda Roma'nın büyük bir payı olsa da, zaman içerisinde Osmanlı kültürü ve mimarisinin etkisiyle de gelişerek "Türk Hamamı" olarak tarih sayfalarında yer almıştır.

2. Roma Hamamları

Başta Romalılar olmak üzere Antik dönemde banyo, yıkanma ve temizlik işlevinin çok ötesinde sosyal ve kültürel bir alışkanlıktır. Romalıların gündelik yaşantılarının önemli sosyal alanı olan hamamlar; yıkanmakla ilgili işlevlerinin ötesinde spor, eğlence, masaj, vücut bakımı, rahatlama gibi olanakları olan; sosyal buluşmalar ve iş görüşmelerine kadar sosyal ilişkilerin kurulduğu bir tür kulüp ya da dernek merkezi gibi çalışmışlardır.

Romalı için gününün öğleden sonrası ve akşamı serbest zamanlardır. İmparatorluk döneminin başlarında öğle yemeği ve uyku sonrasında ikindinin kalan kısmını hamamlarda

geçirmek Romalılarda bir gelenek haline gelmiştir. “Hamama gitmek”, Roma kültürünün en önemli aktivitesi olarak kabul edilirken, hamama gitmemek ise, Romalı olmayan bir davranış sayılmaktaydı.

Yıkama eyleminde suyun yanı sıra fiziksel ve psikolojik rahatlamayı sağlayan bir diğer faktör de hamamların ihtişamlı iç mekânlarıdır. Roma hamamları, özellikle de İmparatorluk Hamamları, iç mekânlarının lüks ortamı ile tanınır. Hamamların içlerinin çok sayıda arkeolojik veri ve yazılı belgelerde yapılmış tasvirlerinde; çok renkli ve parlak mermerleri, girift desenli mozaikleri, alçı süslemeleri, tunçtan parıldayan iç mekân donanımları, ihtişamlı heykeller ile donanmış nişleri ve bunların hepsinin yer aldığı yüksek, aydınlık tonoz ve kubbeleri olduğu bilinmektedir.

Hamamların geniş halk kitleleri tarafından benimsenmesinin bir başka nedeni de antik dünyada köklü bir inanış olarak, sağlığa iyi geldiğinin düşünülmesidir. Yıkama ciddi bir tedavi ölçütü olarak ele alınmakta ve bu görüş eski çağ tıp bilimince de tümüyle desteklenmektedir.⁷

Bu arada sağlık ve sosyal aktivite dışında hamamların güçlü ekonomik getirisi de olmuştur. Bu denli çok sayıda hamam yapılmasının nedeni, hamam işletmenin kazançlı bir girişim olmasından kaynaklanır. Herhangi bir Roma kentine yolu düşen biri, çok rahatlıkla sokak başlarında bir hamam ile karşılaşabilir. Hamamlar kâr etmek için işletilmekte olsa bile, halkın rahatlıkla girebilmesi için giriş ücretleri oldukça uygundur ve hatta imparatorluk ve toplumun ileri gelenleri tarafından yaptırılan hamamlarda giriş ücretleri yoktur.

Birçok Roma İmparatoru da halk hamamlarına giderek, yurttaşları ile birlikte zaman geçirir. Bu, hiç kuşkusuz, imparatora kamu desteği olarak popülerliğini arttırmak için önemli bir fırsattır.

Hamamlar, sınıf farkının az olduğu veya hiç olmadığı görünümünü veren ortamlardır. Bazı imparatorlar yıkanmaya karşı esnek bir tavır sergilemişlerse de alışılmış olan kadın ve erkeklerin ayrı hamamlara gitmeleridir. Kadınlar ve erkekler için ayrılan bölümlerin birden fazla girişleri vardır; ancak aynı jimnastik avlularını, aynı ısıtma ve servis tesislerini paylaşırlar. İmparatorluk döneminde kadınlar ve erkekler için ayrılmış bağımsız birimlere sahip hamamlar, en büyük hamam kuruluşlarında bile son derece enderdir. Genel olarak geçerli olan uygulama, hamama farklı saatlerde gitmeye dayanır: Kadınlar sabahları, erkekler öğleden sonra hamamdadırlar.⁸

Zenginler hamama kölelerini getirip banyo sırasında hizmet ettirdiği için büyük hamamlarda, kölelerin için ayarı bir giriş kapısı bulunmaktadır. Hamamın girişindeki soyunma odasında, elbiselerin bırakıldığı nişler vardır. Soyunma odasından soğuk odaya (frigidarium) geçilip soğuk su havuzuna girildikten sonra ılık odaya (tepidarium) geçilip terlenir ve masaj yaptırılır. Ardından sıcak odada (caldarium) sıcak suyla banyo yapılır ve soğuk odaya dönülüp masaj yaptırılır.⁹

⁷ Fikret Yegül, *Roma Dünyasında Yıkama*, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2011, s.27

⁸ Fikret Yegül, *Antik Çağ'da Hamamlar ve Yıkama*, Homer Kitabevi ve Yayıncılık, İstanbul, 2006 s.22

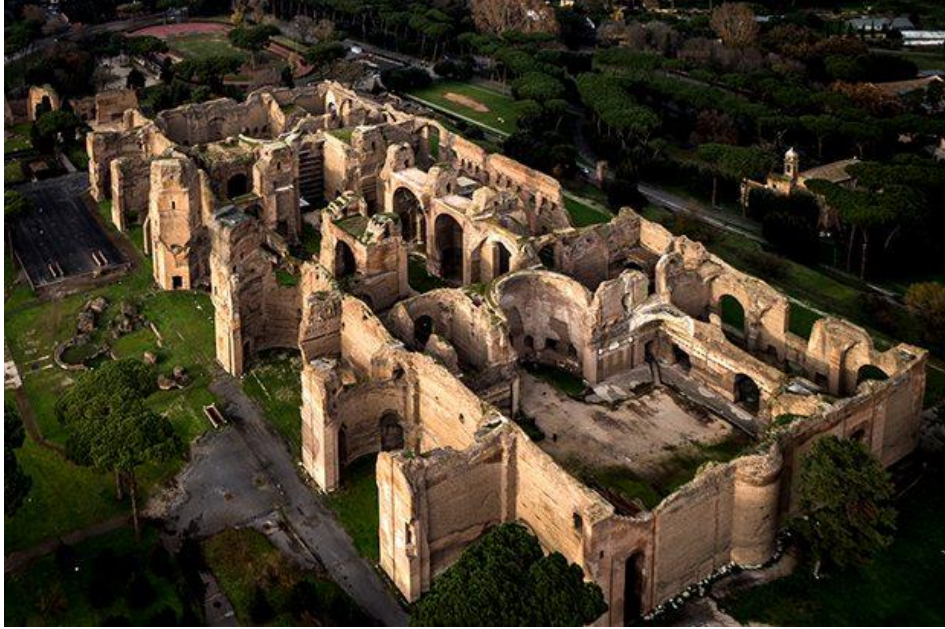
⁹ Ural Akbulut, “*Roma Hamamları: Arınma ve Sosyalleşme Mekânları*”,

<http://www.uralakbulut.com.tr/wp-content/uploads/2015/01/ROMA-HAMAMLARI-ARINMA-VE->

Roma iş günü güneşin doğuşuyla başlar ve sabah saatleriyle kısıtlıdır. Öğleyn çalışma sona erer. Öğle yemeğinin ardından kısa bir siesta'dan sonra erkekler hamama girerler ve burada saatlerce kalırlar. Martialis'in epigrama'larında pek çok kez belirttiği gibi, öğleden sonra saat iki (Roma sistemi uyarınca bu sekizinci saattir) hamamda yıkanmak için en iyi zamandır. Bunlardan birinde günün saatleri uygun olan etkinliklere göre birimlere ayrılmakta ve sekizinci saat palaestra sporları ve hamam için gösterilmektedir.

Ortalama bir Romalı için öğleden sonra halk hamamına gitmek günlük rutinin değişmez bir parçasıdır. Alışlageldiği gibi, sıcak banyoyu çeşitli oyunlar ve palaestra'da yapılan fiziksel egzersizler takip eder. Vücut ile bellek arasındaki ideal dengeye inanan Romalılar, hamam etkinliklerinin geniş kapsamı içine entelektüel boyutu da katmayı amaçlar ve bu nedenle birçok büyük hamam kompleksi içinde konferans salonları, kütüphaneleri ve gezinti yerleri de bulunur.

“Thermae” adı verilen İmparatorluk hamamları, imparatorun gücünü gösterdiği için büyük ve mimari açıdan ihtişamlı yapılardır. Bunlardan biri de Roma İmparatoru Caracalla'nın şehrin dışında yaptırdığı Caracalla Hamamı'dır. (Şekil 1)¹⁰

Şekil 1: Roma'daki Caracalla Hamamı'nın kalıntıları (M.S. 216)

İmparatorluk hamamları, kent dışındaki arazilerde inşa edilir ve kütüphane, konferans salonları gibi eğitimle ilgili mekânların yanı sıra sanat eserlerinin sergilenmesi için revakları, galerileri, eksedraları olduğu da görülür.

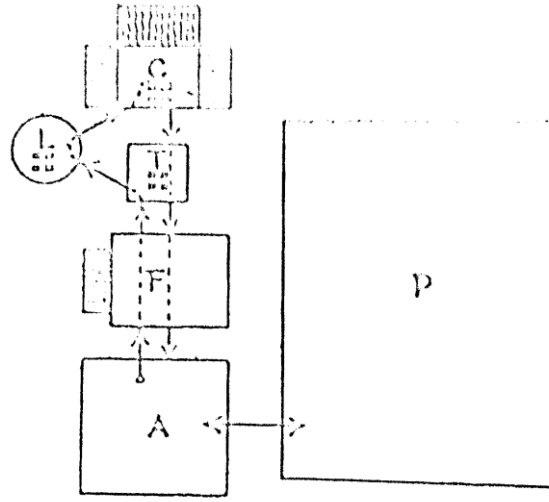
Roma hamamlarının ideal Roma kentsel yaşamının simgesi haline geldiği hatta Roma mimarlığında, tapınaklardan sonra en yaygın yapı tipinin hamamlar olduğu söylenir.

2.1. Roma Hamamları Mekân Kurguları

Roma hamamları Yunan hamamlarından esinlenmiştir. Yunanlardan aldıkları teknik bilgiler ve tasarım esinlenmeleri ile tarihin en büyük hamamlarını inşa etmişlerdir. Roma İmparatorluğu büyüdükçe ve nüfus arttıkça çok sayıda su kemerleri, baraj ve göletler inşa edilerek günde 3-4 bin kişinin yıkanabileceği yüzlerce hamamlar yapılmıştır.

Roma hamamları, mimarlık alanında etki bırakan eserlerdir ve Roma inşaat teknolojisinin gelişmesinde öncü bir konuma sahiptir. Betonun yapı malzemesi olarak en erken uygulamalarında tonozlar ve kubbelerin yapımı hamamlarla birlikte başlamaktadır.

Hamam tasarımlarının plan yapısında geleneksel kullanım biçimlerine dayanan bir düzen bulunabilir. (Şekil 2)¹¹ Bu düzen, hamamın girişinde soyunma odası (Apodyterium) ile başlayarak; soğuk, ılık ve sıcak mekânların (Frigidarium, Tepidarium, Caldarium olarak belirlenen) bir sıra içinde dizilmesiyle kendini gösterir.

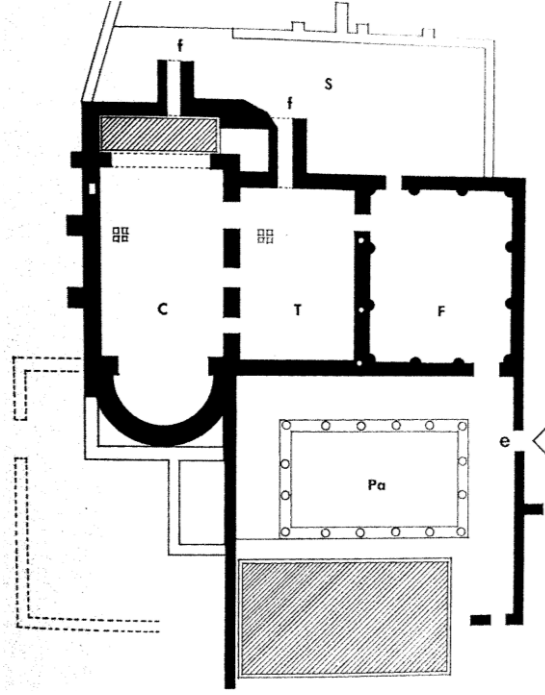
Şekil 2: Roma Hamamları en tipik Sıra tipi planı

Frigidarium denilen soğuk odaya geçilip soğuk su havuzuna girildikten sonra Tepidarium denilen ılık odaya geçilir Sudatorium'da terlenir ve masaj yaptırılır; . ardından Caldarium adı verilen sıcak odada sıcak suyla banyo yapılır ve soğuk odaya dönülüp tekrar masaj yaptırılırdı. (Şekil 3)¹²

¹⁰ Haberrating İnternet Sayfası, "Roma Gezi Rehberi", <http://haberrating.net/haber/roma-gezi-rehberi-170029h.htm> (Erişim tarihi: 02.08.2015)

¹¹ Fikret Yegül, *Antik Çağ'da Hamamlar ve Yıkama*, Homer Kitabevi ve Yayıncılık Ltd. Şti, İstanbul, 2006, s.162v

¹² Fikret Yegül, *Antik Çağ'da Hamamlar ve Yıkama*, Homer Kitabevi ve Yayıncılık Ltd. Şti, İstanbul, 2006, s.67

Şekil 3: Roma Şehir Hamamları, Glanum (Saint-Remy-de-Provence, Fransa)

Roma hamamlarının mekânsal ana bölümlerini;—Apodyterium, Frigidarium, Tepidarium, Sudatorium, Laconicum, Caldarium, Destructarium/Uncitorium, Heliocaminus, Palaestra olarak sıralayabiliriz.

Apodyterium: Hamama girmeden önce soyunma ve elbise değiştirme odasıdır. Bu mekânın duvarlarında bulunan nişler elbiselerin konması içindir.

Frigidarium: Hamamın ısıtılmayan en soğuk bölümüdür. Bir veya birkaç büyük soğuk havuzu olan ana soğuk su yıkanma salonudur.

Tepidarium: Hamamın orta derecede ısıtılmış bölümüdür. Burada vücut terlemeye bırakılır ve masajlar yapılır.

Sudatorium: Nemli-sıcak ve buharlı terleme odasıdır. Buhar banyosunun yapıldığı kısımdır.

Laconicum: Kuru-sıcak ve buharlı terleme odası. Genellikle bu oda kubbeli ve daire şeklindedir.

Caldarium: Hamamın en sıcak salonu veya salonları. Bu mekân, sıcak suların ve sıcak sulu havuzların bulunduğu bölümdür ve nişler, oturma yerleri ve banyolar yer alır.

Aleipterion/Destructarium/Uncitorium: Hamamlarda sıcak yağ ile masaj yapılan oda

Heliocaminus: Bazı Roma hamamlarında güneş banyosu için özel hazırlanmış salon. Bu salonlar güney ve güneybatı yönüne dönüktür ve camsız çok geniş pencereleri vardır.

Palaestra: Hamamlarda spor faaliyetlerini yapmak için kullanılan, etrafı revaklarla çevrilmiş açık alan. (Yunan kültüründe gymnasium'unun bir parçası olan ve atletik egzersizler için kullanılan etrafı sütunlarla çevrili alan)

Hamamlara gelindiğinde yapılan ilk iş soyunmaktır. En basit hamamlarda bile bunun için ayrılmış özel bir oda olan **apodyeterium** vardır. Bu odalardaki başlıca mobilyalar; giysilerin ve kişisel eşyaların güvenli olarak saklanması sağlayan ahşap dolaplar, sandıklar ya da aynı işleve sahip nişler ve raflardır. Daha yoksul hamamlarda ise, sadece ahşap askılar ve kancalar bu iş için yeterli sayılır. Bazı apodyeteriumlarda taştan veya tahtadan yapılmış oturma sıraları da görülür. Bu sıralarda oturan hizmetkârlar efendilerine hamamdayken, onların giysi ve eşyalarına göz kulak olurlar ve efendileri yıkanırken kölelerin beklemesine ayrılan özel bir oda bulunur. Yunanlıların tersine Romalılar çıplakken spor yapmanın ve yıkanmanın uygun olduğunu inanmazlar; ancak jimnastik alanına ya da hamamın sıcak bölümlerine sokak giysileri ve ayakkabı ile girmeyi de uygun saymazlar.

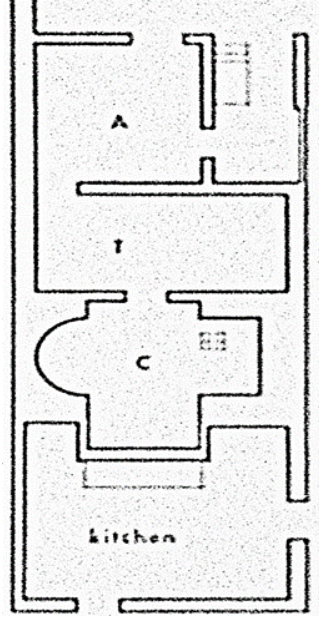
Roma hamamlarında yıkanmak birbirine açılan çok sayıda farklı mekânlardan geçilerek tamamlanan ve ılıktan sığa doğru ilerleyen bir düzeni gerektirir. Bu süre içinde önemli durakları **tepidarium** ve **caldarium** olarak belirlenebilir. Soyunduktan sonra, yıkanmaya gelen kişi önce orta sıcaklıktaki **tepidarium** odasına girerek vücudu yumuşatır ve gevşetir. Bundan sonraki durak asıl sıcak **caldarium** yıkanma odası ya da odalarıdır. Bunlar ilk girilen mekândan daha sıcaktır ve içlerinde sıcak su küvetleri vardır. Buharlı hava vücudun kuruyan bölümlerini nemlendirir. Daha sonra **frigidarium** soğuk banyo odasına geçilir ve buradaki soğuk su havuzuna dalınır. Böylece vücuttaki gözeneklerin kapanması vücudun güçlenmesi ve enerjisinin artması sağlanır. Bazıları bu noktada artık kurularak, **apodyeterium/** giyinme odasına giderler ve hamamı terk etmeye hazırlanırlar. Bazıları ise, bir diğer iyi ısıtılmış **laconicum-sudatorium** odasına (veya geriye dönüp sıcak banyo odasına) geçip güzelce terlemeyi yeğlerler. Birçok hamamda **aleipterion, destricharium, unctorium** gibi sıcak özel odaların yağ ile yapılan masaj için kullanıldığı anlaşılmaktadır. Sıcak banyo, özel olarak hazırlanan yağlarla masaj yapılarak sonlandırılırsa vücutta terleme olmamakta ve vücut temizlenmektedir.

Roma hamamlarının kökenleri, Orta İtalya köylerindeki halkın tıp konusundaki geleneklerine bağlanmaktadır. Mutfaktaki soba veya ocak önündeki iyi bir terlemeyle mevsimlik rahatsızlıkların; örneğin, soğuk algınlığı ve gribin veya romatizmal ağrıların giderilmesi, hamamların temelini oluşturmuştur. Söz konusu özel yıkanma alanları işlevsel nedenlerle mutfağın hemen bitişiğinde yer almaktadır. Böylece basit soba kazanından ya da daha gelişmiş taban ve duvar ısıtmasında kullanılan fırınlardan oluşan ısıtma gereçlerinin ortak kullanımı paylaşımı sağlanır.¹³

Üç temel elemandan (caldarium/laconicum, tepidarium/apodyeterium ve lavatrina/frigidarium) oluşan Roma hamamının gelişiminde yukarıda belirtilen düzen ilk evreyi oluşturur. (Şekil 4)¹⁴

¹³ Fikret Yegül, *Antik Çağ'da Hamamlar ve Yıkanma*, Homer Kitabevi ve Yayıncılık Ltd. Şti, İstanbul, 2006, s.47, 48

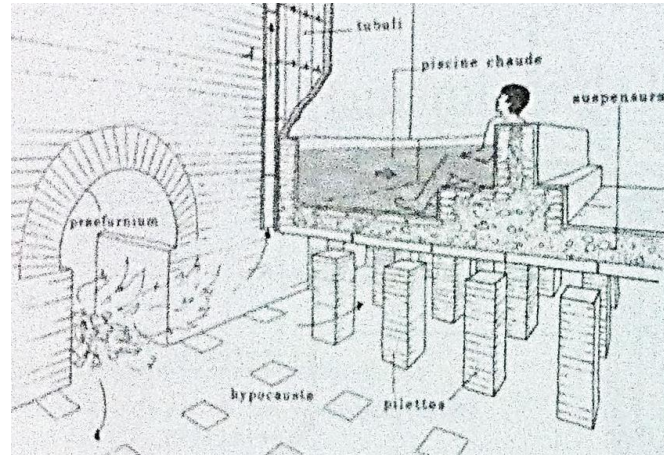
¹⁴ Fikret Yegül, *Antik Çağ'da Hamamlar ve Yıkanma*, Homer Kitabevi ve Yayıncılık Ltd. Şti, İstanbul, 2006, s.51

Şekil 4: Pompei Evi, mutfak ve hamam ilişkisi

Roma hamamında caldarium ve frigidarium'un temsil ettikleri karşıt değerlere sembolik ve psikolojik anlamlar verilmektedir. Caldarium'daki sıcaklık vücudu yumuşatır ve gevşetir; soğuk frigidarium ise, onu uyandırır, canlandırır, sağlamlaştırır. Caldarium'daki fazla ısı nedeniyle yaşlı vücudun ölümü, frigidarium'daki yeniden doğuşla tersine döner, hatta frigidarium havuzlarında sembolik olarak bir yeniden doğuş vaftizi gerçekleşir.¹⁵

Roma hamamları, M.Ö.2. yüzyılın sonunda hypocaust olarak tanınan tabandan ısınsal ısıtma yöntemiyle ısıtılmıştır. Roma hamamlarındaki başlıca tabandan ısıtma sistemi olan hypocaust, sözcük anlamıyla "aşağıdan ısıtan fırın" anlamına gelir. Hypocaust ile ilgili en kesin veriler, M.Ö 2. Yüzyıl sonuna ait Pompei'deki Stabia hamamlarından (Şekil 5)¹⁶ ve M.Ö yüzüncü yıla ait Olympia'daki Yunan hamamlarından gelir.

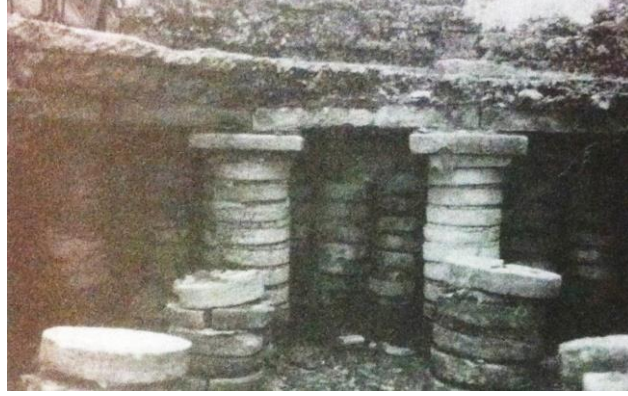

Şekil 5: Pompei Merkez Hamamları ısıtma sistemi

¹⁵ Fikret Yegül, *Antik Çağ'da Hamamlar ve Yıkama*, Homer Kitabevi ve Yayıncılık Ltd. Şti, İstanbul, 2006, s.85

¹⁶ Fikret Yegül, *Antik Çağ'da Hamamlar ve Yıkama*, Homer Kitabevi ve Yayıncılık Ltd. Şti, İstanbul, 2006, s.90

Hypocaust'un tabanı, kısa ve birbirine yakın yerleştirilmiş sütunlar “minik payeler” tarafından taşınır. Yaklaşık 0.60- 0.80 m olan sütunlar bir tür “asma kat” yaratırlar. (Şekil 6)¹⁷ Hypocaust sisteminde alevler hiçbir zaman tabanı taşıyan küçük sütunların yer aldığı döşeme altı alanına ulaşmaz. Taban, ancak ocaktan çıkan sıcak hava ve gazların dolaşımı ile ısıtılır.¹⁸

Şekil 6: Yuvarlak sütunla (pilae) hypocaust detayı

M.Ö.1. yüzyılda da Pompei'deki Stabia hamamları ile Forum hamamlarında ilk kez Tubili denen içi boş tuğlalar kullanılır. Duvarlar içine “Tubili” denen içi boş pişmiş toprak tuğlalar yerleştirilerek daha etkili ve eşit bir ısı yayılımı sağlanmaktadır. Bu tuğlalar metal kenetlerle veya harçla ya da her ikisinin bir arada kullanılmasıyla duvara bağlanmaktadır. Daha sonra Tubuli tabakasının üzeri 3-6 cm kalınlığındaki harçla sıvanmakta ve üzeri mermer plakalar veya Stucco ile kaplanmaktadır.¹⁹

Roma hamamlarında iki plan tipi vardır. Bunlar; simetrik ve asimetric planlardır.

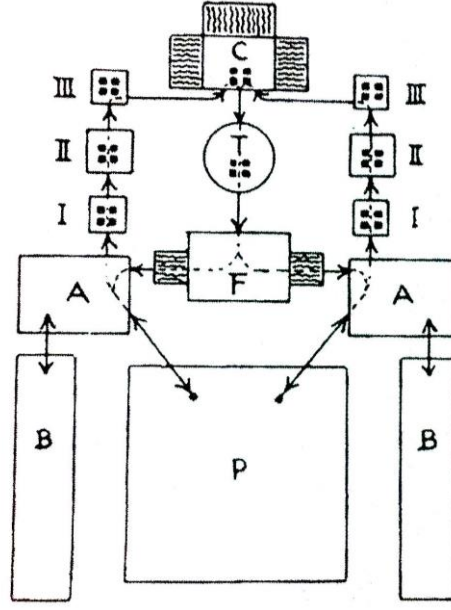
Simetrik Plan: Çok sayıda oda ve salon bir ana eksen üzerinde bir ayna yansıması gibi yerleştirilir ve bu mekânların son bulduğu nokta, geniş ve tek caldarium, bir diğer deyişle ana sıcak hamam salonudur. Bu tip yaygın olarak büyük hamam kuruluşları için geçerlidir. Bunların daha ayrıntılı olanları “İmparatorluk Hamamları” (Thermae) olarak tanınırlar. (Şekil 7)²⁰ Gerçek anlamda büyük hamamlarda kütüphanelerin, konferans salonlarının, sütunlu geçitlerin, yürüyüş yollarının ve bahçelerin yer alması hamamların kültürel ve entelektüel işlevlerinin de olduğunu göstermekte ve bu anlamda Yunan gymnasium'una benzer bir kimliği de düşündürmektedir.

¹⁷ Fikret Yegül, *Antik Çağ'da Hamamlar ve Yıkanma*, Homer Kitabevi ve Yayıncılık Ltd. Şti, İstanbul, 2006, s.91

¹⁸ Fikret Yegül, *Antik Çağ'da Hamamlar ve Yıkanma*, Homer Kitabevi ve Yayıncılık Ltd. Şti, İstanbul, 2006, s.88

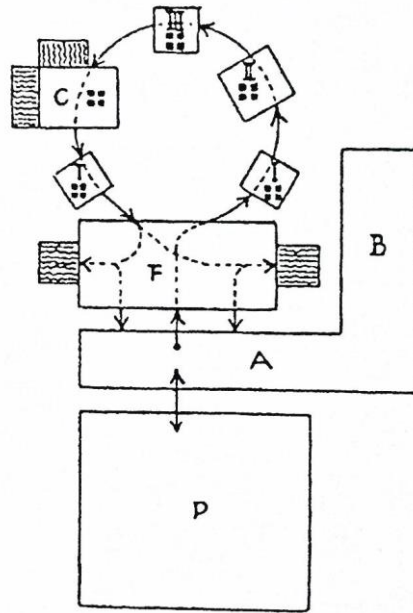
¹⁹ Fikret Yegül, *Antik Çağ'da Hamamlar ve Yıkanma*, Homer Kitabevi ve Yayıncılık Ltd. Şti, İstanbul, 2006

²⁰ Fikret Yegül, *Antik Çağ'da Hamamlar ve Yıkanma*, Homer Kitabevi ve Yayıncılık Ltd. Şti, İstanbul, 2006, s. 163

Şekil 7: Simetrik Hamam Tipi "İmparatorluk Hamamları"

Asimetrik Plan: Daha küçük hamam işletmelerinin büyük çoğunluğunda ve kentlerde çok yaygın olan Balneum'da (küçük hamamlar) uygulanır. Kimi zaman "Pompei Tipi" olarak değerlendirilen bu önemli tip, ilk olarak M.Ö.2. yüzyıl başında Campania'da ortaya çıkar ve en erken örneği Pompei'deki Stebia hamamlarıdır. (Şekil 8)²¹ Ayrıca yine bu tip, Geç Cumhuriyet Dönemi'ne ait ev ve villa hamamlarının planlarında da görünmektedir.²²

Şekil 8: Asimetrik Hamam Tipi "Pompei Tipi"

²¹ Fikret Yegül, *Antik Çağ'da Hamamlar ve Yıkınma*, Homer Kitabevi ve Yayıncılık Ltd. Şti, İstanbul, 2006, s. 163

²² Fikret Yegül, *Antik Çağ'da Hamamlar ve Yıkınma*, Homer Kitabevi ve Yayıncılık Ltd. Şti, İstanbul, 2006, s. 162

3. Türk Hamamı

Türk Hamamı'nın tarihsel gelişimine bakıldığında, erken dönem Yunan ve Roma dönemleri ile Bizans mimarisinin yoğun izleri hemen görülmektedir. Ancak, bu hamamların sadece temizlik amacının dışında, toplumsal hayatın bir parçası haline gelmesi ise, Osmanlılar sayesinde gerçekleşmiştir.

Selçuklular, o sırada henüz gelişmekte olan İran ve Hazar Denizi kıyısındaki İslami hamamlarla karşılaşmalarının da etkisiyle hamam tasarımı ve geleneğine taze bir enerji kazandırmışlardır. Doğu'nun Bizans, Arap, Ermeni ve Türk toplumlarında hamamların birbiri ardına gelişerek kullanımı sonucu "hamam kültürü" canlı tutulur. Diğer yanda ise; Batı'da Hristiyanlık medeniyetlerinde, Batı Roma İmparatorluğu'nun son bulmasıyla ve erken Kilisenin yıkanmayı bir Hristiyanlık eylemi olarak teşvik etmemesi sonucu, hamam kültürü son bulur ve bundan sonra hiçbir zaman yeniden canlanamaz.

Selçuklu Anadolu'sunun yeni sosyal ve dinsel düzeni içinde, temizliğe hizmet eden hamam, Cami'nin işlevlerini ve ideallerini tamamlayan, destekleyen bir konumdur. Sonuç olarak, zenginlerin hamam yaptırmaları, bağışta bulunmaları veya bir cami külliyesi içinde hamamın da yer alması, dinsel bir eylem, bir hayır işi olarak algılanmaktadır. Popüler Türk halk kültürü içinde "han-hamam kurma" bir zenginlik hayırseverlik göstergesidir. Belirgin kubbeleri, tipik mimarileriyle hamamlar, camilerle birlikte uygarlığın da sembolüdür; onları yaptıranlara da sosyal itibar ve erdemi sunarlar.²³

Anadolu Selçuklu İmparatorluğu'nun sonrasında Bizans yakınlarında gelişen ve İstanbul'u fetheden Osmanlı İmparatorluğu, önemli eserleri bu kentte inşa etmiştir. Üçüncü Osmanlı Padişahı I. Murat, 1326'da Bursa'yı fethederek başkent yaptıktan sonra, eski bir kaplıca'yı onartıp hamam olarak hizmete açmıştır. Eski-Yeni Hamam adıyla bilinen bu hamam Bursa'da halen faaliyettedir.

Fatih Sultan Mehmet 19 adet 'çarşı hamamı' yaptırmıştır. Evliya Çelebi, ünlü Seyahatname'sinde 17. yüzyılda İstanbul'da 168 adet çarşı hamamı olduğunu yazmıştır. Mimar Sinan ise 20 adet çarşı ve konak hamamı yapmıştır. Fatih Çinili Hamam ile Çemberlitaş Hamamı (Şekil 8), Mimar Sinan'ın bugün hâlâ ayakta olan eserlerindedir. 1638'de ise İstanbul'da (Boğaziçi ve uzak semtler dışında) 302 umumi ve 14234 hususi hamam mevcuttur. Mimar Sinan'ın eserleri olan Ayasofya Hamamı, Çinili Hamam, Çemberlitaş Hamamı, Ortaköy Hamamı, Kılıç Ali Paşa Hamamı, Süleymaniye ve Beyazıt hamamları büyük kubbeli hamam yapılarına örnektir.

Osmanlı'da hamamlar, külliye denilen ve bir bütünlük gösteren cami, imaret, kütüphane, medrese gibi yapıların yanında yapıldıkları gibi, tek olarak da inşa edilmişlerdir. Vakıf yapısı olan hamamlar, yüzyıllar boyunca gelir getiren mekânlar olarak da korunmuştur.

Hamam, dilden edebiyata ve gündelik hayata kadar Osmanlı kültüründe ağırlıklı bir yer tutmaktadır. Divan Edebiyatı'nda "hammamiye" türünü doğuran, 19. yüzyılda Tosyalı Âşık Mustafa'nın yazdığı 150 kıtalık destana konu olan, ortaoyunu ve Hacivat-Karagöz'ün konusu olarak Türk tiyatrosuna giren hamam, kuşaklar boyunca taşı-nacak kültür öğelerimizin başında gelmektedir.

²³ Fikret Yegül, *Roma Dünyasında Yıkanma*, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2011, s. 265

Hamamlar içe dönük yaşayan Osmanlı toplumunun bir nevi sosyalleştiği alanlardır. Kültür ve inanç doğrultusunda erkek ve kadın ayrı mekânları kullanır ve orada temizlik ihtiyaçlarını karşılarlardı. İnsanların yıkanma, temizlenme ve tedavi amaçlı kullanımlarının yanı sıra özellikle perşembe akşamları, bayramlardan önce ve arife gecesi hamama gitmek, günümüze kadar devam eden hamam geleneklerinden idi. Ayrıca 'gelin hamamı', 'damat hamamı' ve 'kırk hamamı' da bu geleneklerin arasındadır.

Genel hamamların çoğu gündüz kadınlara ayrılmaktaydı. Hem kadın hem de erkekler için ayrı bölümlerden oluşan "çifte hamamların", kadınlar bölümünün kapısı yan sokağa açılmakta ve rahatlıkla girilip çıkılabilmekteydi. Mahallelerde sadece kadınlar için olan hamamlara "avret", çarşıda erkekler için olanlara da "rical hamamı" denmekteydi. Osmanlı toplumunda özellikle kadınların toplandığı, sohbetlerin ve eğlencelerin yaşandığı, güzelleştikleri, erkek annelerinin oğullarına kız beğendiği güncel olaylardan haberdar oldukları mekânlar olan hamamlar, sadece mimarisi ve temizlenmek için değil gelenekleri ile de farklı bir önem taşımaktadır. Hamamlar, Osmanlı döneminde ev dışı yaşamı kısıtlı olan kadının dışarı çıkması ve eğlenmesi için aracı olmuştur. Bu bağlamda hamamın sefasını süren en çok kadınlar olmuştur. Yirmi kişilik gruplar halinde haftada en az bir defa toplanıp hamama gidilmekteydi. Sabah erken saatlerde gidilen hamamdan akşam saatlerinde dönülmekteydi. Hamamlara gidış amacı öncelikli olarak dinen temizlenmek olup, bunun yanında güzelleşmek, sohbet etmek için de gidilen yerlerdi. Burada kadınlar vücutlarına bakım yapmakta, keselenip ovalanmakta, saç ve ayak bakımı yapmaktaydılar. Kimi saçlarına kına yakar, uzun uzun tarar ve örerlerdi. Bu uygulamalar için bütün bir gün hamamda geçirilmekteydi.²⁴

Hamam deyince ilk akla gelen kurna, musluk ve göbek taşıdır. Hamam taşı, sabun ve sabunluklar, kese, lif, havlu, peştamal, takunya veya nalın, ponza taşı, hamam otu, şerbetlikler, gülabdanlar ve buhurdanlar ise, hamamı hamam yapan diğer aksesuarlardır.

Hamam göreneklerine hem müşteriler, hem de hamam çalışanları uyar. Hamama adım attığınız andan çıkışa kadar, kullanacağınız malzemelerden kullanma yöntemlerine, hatta bu malzemelerin nereye nasıl konulacağına kadar her şey belirlenmiştir. Saray hamamlarında da bu geleneklere göre hareket edilirdi. Tellaklar tüm Osmanlı dönemi boyunca 'fula' denilen siyah ipekten peştamal giyerlerdi.²⁵

Hamamlar sadece halkın kullanımı için değil, bireysel kullanım için de tasarlanırdı ve konakların da içlerinde de yer alırlardı. Bu hamamlar sadece hane sahibine mahsus olup, başkaları tarafından kullanılmazdı.

Osmanlı da Kübera diye adlandırılan devlet adamlarının, hamamlara sık sık gittikleri ve ve bu durumu sosyal yaşamın vazgeçilmezi olarak gördükleri için çarşı hamamlarını tercih ettikleri bilinmektedir. Kendi konaklarında hamam olmasına rağmen çarşıdakilere giden devlet adamlarının ciddi meseleleri bile hamamda daha rahat istişare ettikleri ve paylaştıkları gözlemlenmiştir.²⁶

²⁴ Düriye Bozok, "Türk Hamam ve Geleneklerinin Turizmde Uygulanışı, (Bursa Merkez İlçede Bir Araştırma)" *Balıkesir Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi*, 2006, Sayı: 13,ss.62-86

²⁵ Müge Göker, "Hamam Kültürünün Günümüz Banyo Tasarımında Yeri, Önemi ve Hierapolis Örneği", *Türk Kültür Tarihinde Denizli ve Kentleşme Sorunları Sempozyumu*. 22 Aralık 2008

²⁶ Kazım Arısan ve Duygu Arısan Günay. *Osmanlı Adet, Merasim ve Tabirleri-Abdülaziz Bey*, Tarih

Bu hamam sefalarını Abdülaziz Bey şöyle anlatır:

“Dersaadet’te oturan orta dereceden memurlarla, itibarlı tüccarların bile ekserisinin hanelerinde hamamları bulunursa da yine birçoğu çarşı hamamlarına giderdi. Mahallenin itibarlı ve efendi takımından olanlarının çoğu da dışarıdaki hamamlarda yıkanırlandı. Bu kimselerin hamamda aradıklarının başında tatlı su bulunması, başlarını çarpmamaları için hamamın yeterince geniş olması, oturulan semte yakın olup özellikle bekârların oturduğu yerlerde bulunmaması ve reçber, amele gibi müşterilerin gelmemesi, içinin ve havlu takımlarının temizliğine itina gösterilmesi idi. Çarşı hamamlarına gidecekler kullanacakları havluları ya beraberlerinde götürürlerdi ya da hamamın çıkaracağı havluları kullanırlardı. Hanesinden takım getirenler de usulünce başları düz beyaz ipekle işlenmiş iki silecek, iki omuz veya baş havlusu, iki ipekli peştamal, hamam kesesi ve çamaşır takımını siyah renkli atlas bir bohça içinde bir uşakla önceden hamama gönderirlerdi. Biraz sonra gelen efendi, hamam hademesinden bazıları tarafından karşılanır, koltuğuna girilirdi.”²⁷

Fransız Seyyah Jean Thevenot ise, “Voyages de M.de Thevenot en Europe, Asie et Afrique” adını taşıyan seyahatnamesinde Türk hamamlarından şöyle bahsetmektedir:

"Tophanede güzel bir caminin yanında bulunan bu hamamlardan gördüğüm birini anlatacağım. Tahminen yirmi adım uzunluğunda, kare şeklinde büyük bir salona girersiniz, tahta döşeli salonu biraz yüksekçedir. Bu salonda çepeçevre mastabez denilen bir kulaç kadar genişliğinde ve yarım metre yüksekliğinde duvara dayalı olarak yapılmış beyaz taştan bir sıra yer alır, bunların üstü hasırla kaplanmıştır: İlk girdiğiniz yerde size büyük bir peştamal verilir (buna futa derler), bahsedilen sıralar üzerinde oturunuz ve soyunduktan sonra elbiselerinizi ayrılmış yerler koyunuz. Bu salonun ortasında çamaşırları yıkamak için mermerden havuzlu büyük bir çeşme vardır; çamaşırlar yıkandıktan sonra salonun üst kısmında çepeçevre yer alan sırkalar üzerine asılır ve kurumağa bırakılır. Size verilen peştamal üzerine oturduktan sonra, önünüzü bağlamak için diğer bir peştamal verilir, çıplak görünmemek için bunu gömleğinize iliştiniz, zira çıplak görünmek çok ayıptır. Bu sizi ön ve arkadan belinizden dizlere kadar örter. Gömleğinizi çıkartarak, onun diğer elbiseleriniz ile birlikte oturmuş olduğunuz peştamalin üzerine koyunuz, onlara kimsenin el sürmesinden korkmadan bırakınız, çünkü hamamlar kutsal oldukları gibi, serbestlik ve emniyetin bulunduğu yerlerdir; eğer her hangi bir zarar olursa hamam sahibi bunu ödemek zorundadır. Soyunduktan sonra küçük bir kapıdan biraz sıcak olan küçük bir bölmeye giriniz, buradan da başka bir kapı ile çok sıcak olan başka bir bölmeye gireceksiniz. Bütün bu salonlar kubbelidir, camlı küçük pencereler ışığın girmesini temin eder. Burada iki ayak üzerine oturtulmuş beyaz mermerlerle ayrılan yıkanma kısımları bulunmaktadır, her kısımda yarım ayak yüksekliğinde mermerden bir oturma yeri ve duvarın önünde yine mermerden iki ayak genişliğinde kurna, bunun üstünde sıcak ve soğuk

Vakfi Yurt Yayınları, 2000

²⁷ Kazım Arısan ve Duygu Arısan Günay. *Osmanlı Adet, Merasim ve Tabirleri-Abdülaziz Bey*, Tarih Vakfi Yurt Yayınları, 2000

su akıtan iki musluk bulunmaktadır. Bu musluklar sayesinde suyun sıcaklığını istediğiniz şekilde ayarlamanız mümkündür. Burada bulunan bakır bir tasla yıkanmak için su alabilir ve istediğiniz kadar kullanabilirsiniz.”²⁸

3.1. Türk Hamamları Mekân Kurguları

Türk hamam mimarisi iç düzenlemesi açısından; soyunma bölümü, aralık bölümü, soğukluk bölümü (ıllıklık), sıcaklık bölümü (harare) ve ısıtma bölümü (külhan) olarak beşe ayrılmaktadır.

Soyunma bölümü: Türk hamamlarında en büyük ve ilk hacmi olan bölüm soyunmalıktır. Osmanlı Hamamlarında bu bölüm, kare veya kareye yakın dikdörtgen planlı yapıdır. Bu mekânın duvar kenarlarında 1.00-1.20 m yükseklikte taştan veya ahşaptan bir seki üstünde sedir dolaşır. Bu kısımlara mekânın bir iki yerinden basamaklarla çıkılır. Bu sedirlerin altına ayakkabı ve nalınları koymak için küçük nişler yapılmıştır.²⁹ (Şekil 8)³⁰ Bu nişler XVI. yüzyıldan itibaren yapılmaya başlanmıştır. Sekilerin gerisindeki duvarlarda da elbise vs. koymak için kemerli duvar nişleri veya dolapları bulunmaktadır.³¹ Soyunmalık mekânları genellikle ısıtılmamaktadır ve odaya serinlik vermesi için orta kısmına fiskiyeli havuz yerleştirilmiştir. Bazı hamamlarda ise giriş holünün uygun bir kısmına mekânı ısıtmak ve ıslak havluları kurutmak için kemerli bir hücre içine gömülü ocaklar konulmuştur.³²

Şekil 8: Seki ve nişler-Ayasofya Hamamı

Hamam mimarisinin ilk örneklerinde kapalı soyunma yerleri yoktur. Alanı çevreleyen sedirlerin üzerinde açıkta soyunulur ve giyinilir. Bu bölümdeki en önemli geleneklerden biri de, mermer çay ocaklarıdır. Taş işçiliğinin en güzel örnekleri sayılan bu ocakları bazı hamamlarda hâlâ görmek mümkündür. Soyunma yeri kâgir kubbeli inşa edilmiş tüm hamamlarda bu bölüm, “çatı feneri” ya da “aydınlık feneri” denilen açıklıktan ışık alır.

²⁸ Türk Meclisi İnternet Sayfası, “Fransız Seyyah ve Türkler”, <http://www.turkmeclisi.org/?Sayfa=Temel-Bilgiler&Git=Bilgi-Goster&Baslik=fransiz-seyyah-ve-turkler&Bil=377> (Erişim tarihi: 02.08.2015)

²⁹ Kemal Ahmet Aru, Türk Hamamları Etüdü, Mimarlık Fakültesi, İstanbul Teknik Üniversitesi, İstanbul, 1949, s.32 (**Yayımlanmış Doçentlik Tezi**)

³⁰ Seden Savaş, İstanbul, Kumkapı-Nişanca Köşklü Hamamı (1887) Araştırması ve Restorasyon Projesi, Fen Bilimleri Enstitüsü, Yıldız Teknik Üniversitesi, İstanbul, 2007, s.21 (**Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi**).

³¹ Yılmaz Önge, *Mimarbaşı Koca Sinan, Yaşadığı Çağ ve Eserleri*, T.C. Başbakanlık Vakıflar Genel Müdürlüğü, İstanbul, 1988, s. 408

³² Kemal Ahmet Aru, Türk Hamamları Etüdü, Mimarlık Fakültesi, İstanbul Teknik Üniversitesi, İstanbul, 1949, s.35 (**Yayımlanmış Doçentlik Tezi**)

XII.-XIII. Yüzyıl hamamlarında, halvetler de dâhil olmak üzere soyunmalık bölümleri, tüm sıcaklık bölümünün kapladığı alana neredeyse eş değer büyüklükte inşa edildiği görülmektedir. Soyunmalık bölümünün boyut olarak hemen hemen sıcaklık bölümüm boyutuna eş değer ölçüde olması, yapının oldukça erken tarihli olduğuna işaret etmektedir.³³

Büyük şehirlerdeki genel veya çarşı hamamlarında soyunma bölümlerinin XIV. yüzyıldan itibaren büyük bir kubbe ile örtülmeye başlandığı söylenebilir. Türk hamam özelliklerinden soyunmalık tertibi yüzyıllar boyunca hemen hemen hiç değişmemiştir.³⁴

Aralık bölümü: Anadolu'daki XII. ve XIII. yüzyıl arasındaki hamamların hepsinde, bazen büyük bazen küçük ölçüde tutulmuş üstü tonoz veya kubbe ile örtülmüş soyunma bölümünden soğukluğa geçişteki mekânlardır. Bu tip mekânlara ara mekân yani aralık denilmektedir. Aralık hem geçit olarak kullanılan hem de kâgir veya ahşap bölmelerle ayrılmış hela ve traşlıkları ihtiva eden bir mekândır. Erken dönem hamamlarının en önemli özelliği olan bu mekânlar zamanla giderek küçülmüş ve XVI. yüzyılda yerini tamamen soğukluğa bırakmıştır. Aralık bölümü tamamen kalktıktan sonra su buharının kaybolmaması için soyunma bölümünden soğukluğa geçilen kapının üzerine yaşmaklı (külâh) bir baca yerleştirilmiştir.³⁵

Soğukluk bölümü (Ilıklık): Roma hamamlarında 'tepidarium' denilen kısımdır. Hamam kısmına soğukluktan geçilerek girilir. Genellikle sıcaklığa geçmeden önce ve sıcaklıkta yıkanma işleminden sonra vücudun sığağa ve soğuğa alışması için kullanılan mekândır. Aşırı sıcaktan rahatsız olanlar ve hastalar bu mekânda yıkanmaktadır. Ayrıca bu bölümde halvetler, dinlenmek ya da masaj için mermer sedirler, traşlık ve tuvaletler de bulunmaktadır.

Soğukluk, soyunma bölümünün duvarına yapışık, bu duvarı kendine uzun kenar alan dikdörtgen formunda tasarlanmış, kubbe veya tonoz ile örtülmüştür. Sıcak suyu olan, ısıtılan bir mekândır. Duvar kenarlarında mermer sekiler ve tahtadan oturma yerleri vardır.³⁶

Sıcaklık bölümü (Harare): Türk hamamlarının en önemli bölümü olan sıcaklık, kubbeli merkezi bir mekân etrafında aksiyel olarak düzenlenmiş eyvanlar ve köşe halvetlerinden oluşmuştur, yüzyıllar boyunca da büyük hamamlarda bu sıcaklık planı uygulanmıştır. Sıcaklık, külhane en yakın hacim olması nedeniyle binanın en sıcak yeridir. Bu bölüm hamamda yıkanma işlevinin yapıldığı mekândır. Yıkanma yeri üç bölümden oluşur; kurna başı, halvet ve göbek taşı.

a) **Kurna başı (Şekil:9)**³⁷, isminden de anlaşılacağı üzere herkesin teker teker yıkandığı yere denir. Duvarlar boyunca uzanan 15–20 cm yükseklikte, 70–100 cm genişliğinde mermer sekiler bulunur. Bu seki üzerine aralıklarla kurnalar yerleştirilir. Duvarların içinden geçirilen kurşun borularla, hem soğuk hem de sıcak su kurnalara getirilir. Setlerin kenarı

³³ Erol Altınsapan ve Canan Parla, "İşlevi Değiştirilerek Hamamdan Camiye Dönüştürülen Özgün Bir Örnek: Eskişehir Ak Cami" *ASOSJOURNAL (The Journal of Academic Social Science) Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, 2015, Sayı: 12, s.12

³⁴ Yılmaz Önge, *Mimarbaşı Koca Sinan, Yaşadığı Çağ ve Eserleri*, T.C. Başbakanlık Vakıflar Genel Müdürlüğü, İstanbul, 1988, s. 407

³⁵ Yılmaz Önge, *Mimarbaşı Koca Sinan, Yaşadığı Çağ ve Eserleri*, T.C. Başbakanlık Vakıflar Genel Müdürlüğü, İstanbul, 1988, s. 408

³⁶ Sezer Orhan, *Hamam Mimarisi ve Çardaklı Hamam*, Fen Bilimleri Enstitüsü, Yıldız Teknik Üniversitesi, İstanbul, 2003 (*Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi*)

boyunca döşemede bulunan açık dereler vasıtası ile kirli su tuvaletlere götürülür. Sıcaklığın duvarları tamamen ya da kısmen mermer kaplıdır.³⁸

Şekil 9: Türk Hamamlarında kurna başı

- b) **Göbek taşı** (Şekil:10) ise, üzerine uzanılıp masaj veya kese yaptırılan ve ter atılan yere denir. Çeşitli geometrik şekillerde olabilen göbek taşı, hamamın mermer kaplı zemininden 40 cm kadar yüksektedir. Genelde göbek taşları hamamların en çarpıcı ve en keyifli noktaları olarak geçer. Bu sekinin büyüklüğü hamamın ihtişamını da belirlemektedir. Yapısı gereği alttan ateş yakılıp ısıtılan bu sekiler, külhan denilen, hamamın ısıtıldığı geniş kapalı ocağa bağlı olurlar. Mekân doğal aydınlatması, ılıkıkta olduğu gibi, kubbe veya kubbeler üzerinde bırakılmış deliklerden süzülerek olmaktadır.³⁹

Şekil 10: Türk Hamamlarında göbek taşı.

³⁷ Türk Hamamları Rehberi İnternet Sayfası, “Hamamlar”, http://hamamlar.com/wp-content/uploads/2014/12/hamman_lebarbier1.jpg (Erişim tarihi: 01.12.2014).

³⁸ **Anabritannica Genel Kültür Ansiklopedisi**, “Hamam” maddesi. C. 10, Ana Yayıncılık A.Ş., İstanbul, 1988

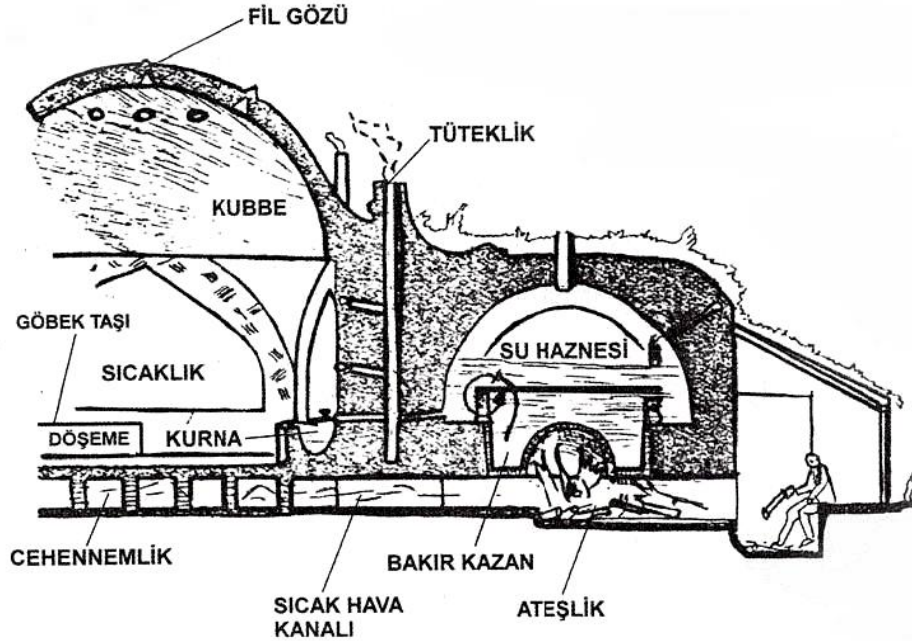
³⁹ Materialiedesign İnternet Sayfası, “Hamamlar”, <https://materialiedesign.files.wordpress.com/2014/04/istanbul.jpg?w=604> (Erişim tarihi: 03.04.2014).

c) **Halvet bölümü**, genelde külhanın üzerinde bulunur, küçük hücreler içinde ama kapıları olmayan ve yalnız başına yıkanma bölümleri bulunan özel nişlerdir. Bazı kaynaklarda ise soğuk halvet ve sıcak halvet diye farklı mekânlara da rastlanır.

Isıtma bölümü/Külhan (Şekil:11)⁴⁰: Hamamın altında olup bu mekânda ateş yanar. Ateşten yükselen alev ve duman, mermer zeminin altındaki özel yollardan, duvar içlerinden geçer, tüteklilik adı verilen bacadan çıkar.

Külhandaki ocağın üzerinde sıcak su kazanı, onun da üzerinde soğuk su deposu bulunur. Ocağın dip kısmındaki birkaç kanal, hamamın yıkanma yerinin ortasındaki göbek taşının altına kadar uzanır. Ocakta yanan odunların tesirli alev ve dumanları, bu kanallardan göbek taşının altına gider. Bu taşın altındaki karanlık yer çok ısındığından buraya cehennem denir.⁴¹

Osmanlı hamam mimarisinde sıcaklık bölümünde en çok kullanılan biçim, eski Türk mimarisinden esinlenerek yapılan kare biçimli haça benzeyen, dört eyvanlı, köşelerde halvetler olan plandır. Bu tarzda eyvanlar ve halvetler ana bölme göre yükseltilmiştir. Bu plan, Türk mimarisinde medreseler ve evlerde de yaygın olarak kullanılmıştır. Bir diğer biçimse, kubbenin altındaki yuvarlak sıcaklık bölümüne halvet hücrelerinin açıldığı tarzıdır. Daha çok kaplıcalarda kullanılan bu plan, Anadolu'daki Roma dönemi kaplıcaları ve hamamlarından esinlenmiştir.

Şekil 11: Külhan Tesisatı.

Hamamlar sadece halkın kullanımı için değil, konaklarda bireysel kullanım için yapılmıştır.. Sadece hane sahibine ait olan ve başkaları tarafından kullanılamayan bu hamamlar, özel bir giriş ve peşinden muhafazalı ama hamamı gören bir antre ile başlardı. Bu antrede hane sahibinin üzerini değiştirebildiği bir alan ve peşinden havlusu ile geçip oturabileceği bir mekân bulunmaktaydı. Bu mekânda genellikle ter atılır bir başka deyişle terden arıtılırdı. Genel

⁴⁰ Kemal Ahmet Aru, Türk Hamamları Etüdü, İstanbul Teknik Üniversitesi Mimarlık Fakültesi, İstanbul, 1949, s. 37 (**Yayımlanmış Doçentlik Tezi**)

⁴¹ Vikipedi İnternet Sayfası, "Hamam", <https://tr.wikipedia.org/wiki/Hamam>, Hamam (Erişim tarihi: 04.08.2015).

anlamda **serinlik** veya **soğukluk** diye adlandırılan bu mekânlar, hamama bakacak şekilde konumlandırılır ve evin serin, gölge köşelerinde tasarlanırdı. Bahçe içinde tasarlanmış soğukluklar dahi bulunurdu. Konak hamamları, diğer hamamlar gibi tamamen mermer kaplanır, rutubet, nem ve su etkisinden korunurdu. Bu sayede temizlenmesi ve sıcakta oluşabilecek ihtimali bakterilerden arındırmak kolay olurdu.

Kurnalar da tahmin edilebileceği üzere mermerden hazırlanır ve konak hamamlarında en az 3 adet olacak şekilde yerleştirilirlerdi. Duvarları ayna taşları beyaz mermerden yapılır ve çiçek kabartmalarıyla süslenirdi. Süslemede Osmanlı kültüründe çok önemli yeri olan laleler ve güller tercih edilirdi. Her ayna taşının sıcak ve soğuk su için birer çift sarı musluğu vardı. Duvar ve kubbeler alçı kabartmalarla, kartonpiyer şeklinde elvan renk nakışlarla tezyin edilmişti. Rutubetten etkilenmemesi için tavana açılan pencere delikleri, ısınıp yükselen hava ve buharın tahliye edilmesi için gerekli idi. Genelde tavanlar, kâgir kubbeler olarak uygulanır ve bu kubbelerde pencereler bulunur, ayrıca bu pencerelerden hamama ışık da alınırdı. Hamamlarda olduğu gibi konak hamamlarında da muhakkak bir hamam abdesthanesi bulunmaktaydı. Bu abdesthane de soğukluk ile yakın konumlandırılır mümkün oldukça hamama temas ettirilmez ama bir o kadar da hamama yakın konumlandırılırdı.⁴²

4. Roma Hamamları ve Türk Hamamlarının Kıyası

Türk hamamları, mimari açıdan Roma hamamları ile benzerlik gösterse de işlev ve amaç açısından farklılıklar göstermektedir.

Türk Hamamları mimari karakter açısından Roma hamamı mimarisinden esinlenmiş olmakla birlikte asıl mimari şeklini İslami yapı mimarisinden almıştır. Mimari açıdan ele alındığında Türk hamamlarının camii mimarisi ile benzeştiğini görürüz. Hamam kubbesi cami kubbesine benzemektedir. Temizliğe hizmet eden hamam, bir kamu kurumu olarak da caminin işlevlerini tamamlayan ve destekleyen bir konumdadır. Padişahların ve varlıklı kişilerin hamam yaptırmaları veya bir cami külliyesi içinde hamamın da yer alması, dinsel bir eylem, bir hayır işi olarak algılanmaktadır.

Roma İmparatorluğu'nda kullanılan hamamlar Türk hamamlarının aksine sıklıkla palestra denen açık mekânlarda kurgulanmış, büyük havuzlardan oluşan ve kapalı- açık mekânları ile devam eden yerler olmuştur. Bizans ve erken Emevi/İslami hamamları ve Türk hamamlarında da palestra'ya yer verilmesi pek söz konusu değildir; çünkü hamama girmeden spor yapma biçimindeki antik çağa özgü olan bu kavram, Türk hamam kültüründe mevcut değildir.

Türk hamamlarında, Roma hamamlarında ki kubbeli ana salonunun yanındaki antik laconicum ile benzerlik gösteren daha küçük terleme odaları (halvet) yer alır. Sıcaklık bölümünün içindeki masaj ve kese yapılıp, ter atılan mekân olan göbek taşı kültürü sadece Türk hamamlarında bulunmaktadır, Romalıların aleipterion veya tepidarium daki masaj alanlarına benzemektedir.

Roma hamamlarındaki geleneksel frigidarium'da, ısıtılmayan görkemli mekân yapısıyla tanınan, bir soğuk hamam niteliğini Türk hamamlarında tamamen yitirir. Yıkama tek kurnanın önünde, bol su harcayarak ancak suya tümüyle dalınmaksızın, bireysel bir işlem olarak gerçekleştirilmektedir. Antik frigidarium'un bazı işlevleri, Türk hamamında apodyterium ve

oturma salonu ile özdeşleşir ve soğukluk adını alır. Burada hamamın konukları, sıcak banyolarını yaptıktan sonra yumuşak havlulara sarınıp dinlenerek, serinletici bir şeyler içip uzun zaman geçirirler.⁴³

İslamiyet inancına göre; bir bedenin girdiği bir suya başka bir beden giremez, çünkü o su kirlenmiştir. İslamiyet'te bu inançtan dolayı, akan suda yıkanma ve abdest alma alışkanlığı doğmuştur, bundan dolayı Türk hamamlarında kurnalar gerekli bir ihtiyaç olarak düşünülmüştür. Oysa Roma banyolarında kurna bulunmaz, Roma hamamlarında müşterek girilen ve doğal su olan büyük havuzlar bulunur, bu havuzlarda halk topluca girerek temizlenir.

Türk hamamlarında, her Roma hamamında mutlaka bulunan sıcak ve soğuk havuzlar yoktur çünkü Türk hamam kültüründe havuzlar, ancak şifa amaçlı kaplıcalarda, içinde uzun süre geçirmek için yapılıyordu ve bu havuzlara yıkanarak girmek gerekir.

Roma hamamında yıkanma işleminde son aşama olan soğuk su banyosu Türk hamamında yer almamaktadır. Türk hamamları da Roma hamamları gibi aynı ısıtma sistemine (Hypocaust) ve odunla ısıtılan fırınlara (praefur niium) sahiptir.

Hamamlar ayrıca içe dönük yaşayan Osmanlı toplumunun bir nevi sosyalleştiği alanlar olmuştur. Bizim kültürümüz ile çok benzer yanlarından biri Roma hamamlarının da sosyalleşme mekânı olarak kullanılmasıdır. Romalılar hamamlarda günün uzun saatlerini geçirirlerdi. Türk hamamlarının dış görünümü Roma hamamlarının aksine daha süslüdür. Ancak Roma hamamlarının gerek açık gerekse kapalı alanlarının büyüklüklerinin bir daha hiçbir uygarlıkta tekrarlanmamış olması önemli bir kriterdir.

Türk hamamında hizmetkârlar ve masörler “tellak” olarak adlandırılır ve Roma hamamlarındakilerle aralarındaki tek fark ise, yağ masajı yerine sert keçe kılından keselerin kullanıldığı sabun köpüğü ile masaj yapmalarıdır.

Türk hamamlarında, hamama gelenler bellerine sardıkları pamuklu peştamal ile örtünürlerdi. Kadınlar hamamında çıplaklık daha toleransla karşılanmakla birlikte, erkekler arasında bu daha çekinilen bir konudur. Roma hamamlarında ise çıplaklık serbesttir. Roma hamamlarında içerisinde eğlence ve yeme içmede belli bir sınır yokken, Türk hamamlarında yemek ve alkolsüz içki tüketmek usulüne uygun biçimde yapılır.

Roma geleneğinden farklı olarak, Türk kültüründe hamama gidiş hiçbir zaman günlük bir eylem niteliği taşımaz. Hafta da bir ya da on beş günde bir hamam ziyareti normal sayılır.⁴⁴

Sonuç

İnsanlık tarihinin başlangıcından bu yana yıkanma işlemi, vücut ve ruh temizliğinin yanı sıra toplumların sosyalleşmesinde de önemli bir yere sahip olmuştur. İlk başlarda dinî gayelerle başlayan yıkanma ve arınma ihtiyacı daha sonra, kapalı mekân olan hamamların yapılması ile daha ileri düzeye ulaşmıştır. Yıkanmayı günlük yaşantının bir parçası haline getiren uygarlık ise

⁴² Wellness İnternet Sayfası, “Osmanlı'da Hamam Kültürü”, <http://turkeyspsa.ws/spa-thermal-focus/item/250-osmanlida-hamam-kulturu.html> (Erişim tarihi: 04.08.2015).

⁴³ Fikret Yegül, *Roma Dünyasında Yıkanma*, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2011, s.265

⁴⁴ Fikret Yegül, *Roma Dünyasında Yıkanma*, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul, 2011, s.267, 268

ilk Yunanlılardır. Antik Yunan'da sağlık, spor ve eğlence merkezi olarak görev yapan hamamlar, Roma hamamlarının ortaya çıkmasını sağlamıştır. Roma hamamlarında, Sergius Orata adlı bir mimar, ilk defa mekânlarda sıcak havayı dolaştırarak merkezi ısıtma yöntemini keşfetmiş ve Roma hamamlarının kendine özgü bir mimari yapısının ortaya çıkmasını sağlamıştır.

Roma imparatorluğunun yıkılmasıyla hamam geleneğini, Romalılar gibi etkili olmasa da, Bizans'ta devam ettirmeye çalışılmış; ama hamam geleneğini esas olarak sürdüren Türkler olmuştur. Anadolu'ya gelen Türklerin beraberinde getirdikleri yıkanma kültürü, Roma ve Bizans hamam geleneğiyle birleştirilip, İslamiyet'in de öngördüğü temizlik usullerine göre Türk hamamları inşa edilmeye başlamıştır.

Roma ve Türk hamamlarını biçimlendiren temel farklardan biri; İslam dini gereği temizliğin ancak akan suda yapılabileceği inancına bağlı olarak Türk hamamlarında soğuk ve sıcak su havuzlarının bulunmamasıdır. Roma geleneğinde hamam gitmek günlük yaşamın parçası olarak rutin bir eylemdir; ama Türk kültüründe hamama gitmek hiçbir zaman günlük bir eylem niteliği taşımamaktadır. Ayrıca, Roma hamamlarında açık ve kapalı alanların büyüklüğü ve hamama girmeden önce yapılan sportif faaliyetler Türk hamam kültüründe mevcut değildir.

Her ne kadar farklı medeniyetlerde ki dini inanışların getirisi sonucu hamam kültürü ve mimari çözümleri başkalık gösterse de, hamamların toplum hayatındaki yeri çok önemli olup, halkın temizlik ihtiyacına hizmet etmekle beraber her zaman toplumların sosyalleşmesinde de önemli bir yere sahip olmuştur.

KAYNAKLAR

Akbulut, Ural, (2014), Roma Hamamları: Arınma ve Sosyalleşme Mekânları, <http://www.uralakbulut.com.tr/wp-content/uploads/2015/01/ROMA-HAMAMLARI-ARINMA-VE-SOSYALLE%C5%9EME-MEKANLARI-19-OCAK-2014.pdf>

Altınsapan, Erol; Parla, Canan , (2015) “İşlevi Değiştirilerek Hamamdan Camiye Dönüştürülen Özgün Bir Örnek: Eskişehir Ak Cami” *ASOSJOURNAL (The Journal of Academic Social Science) Akademik Sosyal Araştırmalar Dergisi*, Sayı: 12, s.12.

Anabritannica Genel Kültür Ansiklopedisi, (1988), “Hamam” maddesi. C. 10, Ana Yayıncılık A.Ş., İstanbul.

Arısan, Kazım; Günay, Duygu Arısan, (2000) *Osmanlı Adet, Merasim ve Tabirleri- Abdülaziz Bey*, Tarih Vakfı Yurt Yayınları.

Aru, Kemal Ahmet, (1949) “Türk Hamamları Etüdü”, Mimarlık Fakültesi, İstanbul Teknik Üniversitesi, İstanbul, (Yayımlanmış Doçentlik Tezi)

Aydüz, Davut, Kur'an Ve Hadislerde Temizlik <http://www.yeniumit.com.tr/konular/detay/kuran-ve-hadislerde-temizlik>

Başa, Banu Apaydın, (2009), “Türk Hamam Kültürünün Spa & Wellness Mekânlarının Tasarımına Etkileri”, *Journal of World of Turks*, Vol 1, No.1.

Bozok, Düriye, (2006), “Türk Hamam ve Geleneklerinin Turizmde Uygulanışı, (Bursa Merkez İlçede Bir Araştırma)”, *Balıkesir Üniversitesi Turizm İşletmeciliği ve Otelcilik Yüksekokulu Sosyal Bilimler Dergisi*, Sayı 13.

Buhari, cum’a 12; Müslim, cum’a 9.

Danışmend, İsmâil Hâmi, (1961), *Garb Membalarına Göre Eski Türk Seciyye ve Ahlakı*, İstanbul Kitabevi.

D’Ohsson M. De M.(1980), *18. Yüzyıl Türkiye’sinde Örf ve Adetler*, İstanbul.

Fagan, G.Garrett, (1999), “*Bathing in Public in the Roman World*”, University of Michigan Pres.

Fissel, Mary E., (2000), "Steamy Encounters," *Women's Health in Primary Care*,:11, S. 816.

Göker, Müge, (2008), “Hamam Kültürünün Günümüz Banyo Tasarımında Yeri, Önemi ve Hierapolis Örneği”, *Türk Kültür Tarihinde Denizli ve Kentleşme Sorunları Sempozyumu*.

Heise, Jennifer A, A Short History of Bathing before 1601, <http://www.gallowglass.org/jadwiga/herbs/baths.html>

Kur’anı Kerim, Bakara Süresi, 222 ayet.

Nova, "Secrets of Lost Empires: Roman Bath, <http://www.pbs.org/wgbh/nova/transcripts/27rbroman.html>

Nova, "Secrets of Lost Empires: Roman Bath”, <http://www.pbs.org/wgbh/nova/lostempires/roman/>

Orhan, Sezer, (2003) “Hamam Mimarisi ve Çardaklı Hamam”, Fen Bilimleri Enstitüsü, Yıldız Teknik Üniversitesi, İstanbul, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

Önge, Yılmaz, (1988), *Mimarbaşı Koca Sinan, Yaşadığı Çağ ve Eserleri*, T.C. Başbakanlık Vakıflar Genel Müdürlüğü, İstanbul.

Savaş, Seden, (2007), “İstanbul, Kumkapı-Nişanca Köşklü Hamamı (1887) Araştırması ve Restorasyon Projesi”, Fen Bilimleri Enstitüsü, Yıldız Teknik Üniversitesi, İstanbul, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

Seçkin, Nadide, (1980), “19. Yüzyıl İstanbul Saray Hamamları”, İstanbul Devlet Müh. ve Mim. Akademisi, (Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi).

Thevenot, Jean, (1665), *Relation d’un voyage fait av Levant.*, Paris.

Thevenot, Jean, Fransız Seyyah ve Türkler, <http://www.turkmeclisi.org/?Sayfa=Temel-Bilgiler&Git=Bilgi-Goster&Baslik=fransiz-seyyah-ve-turkler&Bil=377>

Yegül, Fikret, (2006), *Antik Çağ’da Hamamlar ve Yıkanma*, Homer Kitabevi ve Yayıncılık Ltd. Şti, İstanbul.

Yegül, Fikret, (2011), “Roma Dünyasında Yıkanma”, Koç Üniversitesi Yayınları, İstanbul.

<http://haberrating.net/haber/roma-gezi-rehberi-170029h.htm>

http://hamamlar.com/wp-content/uploads/2014/12/hamman_lebarbier1.jpg

<https://materialiedesign.files.wordpress.com/2014/04/istanbul.jpg?w=604>

<https://tr.wikipedia.org/wiki/Hamam>, Hamam

<http://turkeyspsa.ws/spa-termal-focus/item/250-osmanlida-hamam-kulturu.html>